

УДК 94(477)

Іванна Лучаківська

РАДЯНСЬКІ ДЕПОРТАЦІЙНО-ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ АКЦІЇ 1939–1941 РР.

У статті досліджено та проаналізовано причини, характер, наслідки депортаційно-переселенських процесів упродовж 1939–1941 рр. в різні регіони СРСР.

Ключові слова: Західна Україна, сталінський тоталітарний режим, депортації, радянська репресивна система, НКВС.

Актуальність цього дослідження полягає у тому, що переміщення цивільного населення на території України, спричинені міжвоєнними поділами та репресіями радянського режиму, а згодом державним сталінським політичним режимом, що охопив майже усі верстви населення України, особливо її західних областей і відобразився на розвитку економіки, соціальної та демографічної ситуації української нації. Тому більшість процесів та історичних явищ залишались спотворено потрактованими або зовсім замовчуваними.

Метою цього дослідження є аналіз депортацій та переміщення населення західних областей України, їх розселення на території колишнього СРСР в цілому.

Об'єктом дослідження є депортації та переміщення населення західних областей України упродовж 1939–1941 рр.

Предметом дослідження є з'ясування причин, характеру та наслідків переселенських процесів 1939–1941 рр. і депортацій населення Західної України в різні регіони СРСР.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1939–1941 рр. і зумовлюються тим, що в період Другої світової війни цей час характеризувався у житті населення Західної України територіальними змінами, обумовленими політичними впливами сусідніх держав, що найбільше проявились у масових насильницьких депортаціях та призвели до етнопонаціональних змін.

Певну увагу західноукраїнським землям в умовах тоталітарного сталінського режиму відведено в дослідженнях Ю. Шаповала [9, с. 132]. На основі невідомих раніше документів і матеріалів у своїх розвідках історик аналізує складний перебіг подій в Україні у 20–50-х роках, показує суперечливу епоху через призму долі відомих діячів тієї епохи. До переліку видань, присвячених подіям 1939–1941 рр. можна віднести працю О.Рубльова і Ю.Черченка "Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції", видану у 1994 р. Цю тему автори досліджували упродовж тривалого часу, публікуючи спочатку матеріали на сторінках "Українського історичного журналу" [2, с. 172].

У книзі львівських істориків М. Литвина, О. Луцького і К. Науменка "1939. Західні землі України" виділено трагічний злам української історії другої половини 1939 року: німецько-радянський акт 23 серпня, договір про дружбу і кордони 28 вересня, похід Червоної армії в Західну Україну, спротив галичан сталінській диктатурі [3, с. 78].

Аналіз наведених та інших публікацій засвідчив, що питання депортаційно-переселенських акцій радянського тоталітарного режиму в західних землях України упродовж 1939–1941 рр. ще недостатньо досліджене, спостерігається невідповідність статистики, суперечливість оцінок тощо.

3 приходом 17 вересня 1939 р. радянських військ у Західну Україну розпочалося "очищення" прикордонної смуги від політично ненадійних елементів. 29 грудня 1939 р. вийшла постанова Раднаркому (РНК) СРСР № 2122-617сс про переселення польських осадників із західних областей України та Білорусії із детальними інструкціями про методику і масштаби депортації [1, с. 310].

Згідно зі спогадами краян, у місті Бережани Тернопільської області, щоб зорієнтуватися в місцевих відносинах, НКВС зібрало усіх колишніх поліційних агентів і колишнього комісара польської поліції. Вони дали вичерпну інформацію про націоналістичний український рух у місті і повіті. Завдяки цим даним радянська влада провела арешти службовців прокуратури, поліції, в'язниць і членів ОУН, переселенців з Польщі, колишніх військовослужбовців польської армії [3, с. 127].

Польська система управління терміново ліквідовувалася. 14 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило зобов'язати облвиконкоми і обком КП(б)У Львівської, Волинської, Станіславської, Дрогобицької, Ровенської і Тернопільської областей припинити виплату пенсій колишнім воєводам, ксьондзам, священикам, генералам, офіцерам, жандармам, поміщикам, прокурорам, головам і членам окружних судів, чиновникам міністерств та інших відомств, колишнім директорам і керівникам підприємств і маєтків, різним комісарам, які призначалися польськими урядовими установами [4, с. 320].

Позбавивши польських чиновників фінансової підтримки, радянська влада унеможливила спротив колишнього польського керівництва, а тим більше вплив на місцеве населення. Їх,

зазвичай, виселяли вглиб СРСР: на Поволжя, Сибір, Комі АРСР, Казахстан, ізолюючи від важелів впливу на політичну ситуацію у регіоні [7, с. 344].

2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 289-127 сс про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у таборах й в'язницях військовополонених, колишніх офіцерів польської армії, а також в'язничних наглядачів, жандармів, шпигунів, поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з СРСР на зайняту територію і не були прийняті німецьким урядом. Подальша доля цих в'язнів склалася по-різному – одних виселили у східні області СРСР, інших з початком бойових дій німецьких військ ліквідували [7, с. 345].

Поряд з осадниками виселенню підлягали лісники та лісова охорона. У довідці управління НКВС у Дрогобицькій області про національну структуру лісників за січень 1940 року подаються такі дані: із 380 сімей, призначених на виселення, поляки становили 32,1 %, українці – 62,63 %, особи інших національностей – 5,27 %. Серед них 199 осіб служили у польській армії та 7 в поліції й розвідці. Загальні статистичні дані щодо осадників у Дрогобицькій області такі: 977 родин, головами сімей було 92,8 % поляків, 7,2 % – українці [3, с. 80–81].

Згідно з оперативним планом виселення родин осадників і лісників від 21 січня 1940 р. у Львівській області підлягало виселенню 3904 господарств осадників (21648 осіб) і 348 господарств лісників (1732 особи). З Дрогобицької області – 1565 сімей осадників (8943 особи) і 493 сім'ї лісників (2559 осіб) [3, с. 64–70, 72].

Аналіз документальних даних свідчать про те, що упродовж 1–21 січня 1940 р. можна простежити певну невідповідність у кількості господарств і осіб, які підлягали виселенню з Львівської та Дрогобицької областей. Згідно з рішенням НКВС УРСР планувалося виселити з Дрогобицької області 1648 господарств (9287 осіб) осадників і 409 господарств (2068 осіб) лісників. В результаті перевірок виселенню підлягали: осадників – 1656 господарств (9284 особи), лісників – 383 господарства (1896 осіб). Звіти НКВС свідчать про те, що частину осіб не вислали з таких причин: хвороби – 332, відсутності в момент проведення операції – 354, втечі – 9, арешту – 4, смерті – 14, всього – 713 [6, с. 88–89]. Можемо зробити висновок про те, що виселенню підлягала значно більша кількість осіб ніж планувалося спочатку.

Згідно з інструкцією про порядок виселення осадників із західних областей УРСР і БРСР від 29 грудня 1939 р., уся нерухомість виселених, сільськогосподарський інвентар, домашня худоба залишалися на місці і приймалися згідно з актом місцевим керівництвом. Дозволялося забирати з собою лише одяг, білизну, взуття, постіль, посуд та місячний запас продуктів, вивозити дрібний господарський та побутовий інструмент (сокира, пила, лопата і т.д.). Сума грошей для осадників не лімітувалася, не заборонялося вивозити побутові цінності (перстні, годинники, сережки, браслети, портсигари і т.д.). Загальна вага речей не повинна перевищувати 500 кг на сім'ю. Спецпереселенці-осадники скеровувалися на лісорозробки у Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Івановську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську та Омську області, Красноярський і Алтайський край, Комі АРСР [1, с. 129–130]. Операція з переселення осадників з західних областей УРСР і БРСР розпочалася 10 лютого 1940 р. Усього переселено 139590 осіб осадників [8, с. 77]. В результаті спішки багато сімей розділено і розселено у різних областях.

На місцях поселень органами держбезпеки проводився персональний облік спецпереселенців. На кожного заводилася "облікова картка", яку заповнювали у трьох екземплярах – один зберігався в райкомендатурі НКВС, другий – скеровувався у відділ виправно-трудова колоній НКВС і третій екземпляр – в Головне управління таборів (ГУТАБ) НКВС СРСР.

Усі працездатні спецпереселенці, осадники і лісники мали займатися громадсько-корисною працею на підприємствах Наркомлісу. Спецпереселенці та їхні сім'ї, перебували у спецпоселеннях, не мали права виїзду за межі адміністративних районів поселень [1, с. 60–61]. Загальну назву – "спецконтингент", отримували біженці, безробітні, осадники і "антирадянський елемент" із західних областей України. Зі змісту документів, за підписом начальника відділу ГУЛАГ НКВС СРСР В. Кондратова можна зробити висновок про те, що виселення "спецконтингенту" переслідувало декілька цілей: "очищення" західних територій СРСР від ненадійних елементів, насичення Західної України радянськими працівниками і службовцями, зміна етнічного складу населення, а основне – заселення Сходу СРСР і залучення до примусових робіт у лісовій та металургійній промисловості дешевої робочої сили.

Отже, що переважну частину осадників складали поляки, майже однаковою була кількість українців та білорусів. Слід зазначити, що серед осадників не було євреїв. Дещо іншою була ситуація з біженцями, де більшість належала євреям – 84,21 %. Поляки становили 11,31 %, а всі решта національності (українці, білоруси, німці та інші) – 4,48 %. Такий високий відсоток євреїв з

числа біженців пояснюється політикою расизму та антисемітизму, яку впроваджувала гітлерівська влада. Та будучи іноземцями в радянській Україні, вони (біженці) одразу ж попадали під контроль каральних органів.

Складовою встановлення радянської влади, поряд з виселеннями "неблагонадійних елементів" було формування державного кордону. Під час очищення прикордонних територій від політично ненадійних осіб, траплялися випадки, коли жителі прикордонної території подавали прохання перейти кордон на німецький бік. Такі спроби каралися терміновим виселенням за порушення паспортного режиму [4, с. 154].

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 29 січня 1940 р. про впровадження прикордонних смуг у західних областях УРСР та БРСР, встановлювалися 7,5-кілометрова, 500-метрова і 4-метрова прикордонні смуги. НКВС СРСР зобов'язувався до 1 травня 1940 р. ввести у 7,5-кілометровій прикордонній смузі паспортну систему у відповідності до інструкції, затвердженої постановою РНК СРСР від 14 січня 1933 р. за № 43 з внесенням змін у відповідності до постанови РНК СРСР від 30 грудня 1939 р. за № 2130-622 сс "Про запровадження паспортної системи в Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР і Барановичській, Белостоцької, Брестської, Вілейської і Пінської областей БРСР" [7, с. 71].

Наступна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 квітня 1940 р. "Про відселення і переселення жителів 800-метрової прикордонної смуги в західних областях УРСР і очищення цієї смуги від будівель" вказувала на кількість жителів, дворів, які підлягали відселенню та переселенню. Відселення означало розміщення жителів на околицях населених пунктів, тільки за межами 800 метрової зони. Переселення – розміщення жителів у межах області у вільних будинках колишніх осадників (поляків – примітка автора) та німців-колоністів [4, с. 170–174].

Досліджуючи міграційні процеси у довоєнний період, варто звернути увагу на осіб, яких скеровували у Західну Україну на роботу. Під час проведення операції з виселення біженців і осадників упродовж 1939–1941 рр. до керівництва НКВС УРСР надходили доповідні, у яких акцентувалася основна увага на потребі кадрів для виконання покладених урядом СРСР завдань. Так, для Львівської області потрібно було 4900 спеціалістів, в тому числі 1425 керівників опергруп і 16 – оперпрацівників, для керівництва резервними групами. Фактично у розпорядженні обласної "трійки" з проведення операції було 829 осіб [3, с. 70]. Документ датується січнем 1940 р. Необхідну кількість виконавців набирали за рахунок працівників карного розшуку, курсантів шкіл міліції та оперативників УНКВС УРСР.

Як бачимо з наведених фактичних і статистичних матеріалів, так званий "визвольний" похід Червоної армії у західні області України, про що писала радянська історіографія підступно готувався радянським урядом ще задовго до підписання пакту Молотова-Ріббентропа.

Усі "спецпереселенці" зі східних областей України скеровувались у ГУЛАБи НКВС як дешева робоча сила. У той же час акція виселення осадників та біженців з прикордонних західних областей України на схід СРСР тривала до липня 1941 р. Перервався "процес висилки у порядку очистки державного кордону Заходу України" [5, с. 216] з початком Другої світової війни. Спроби евакуювати політв'язнів зі Львова, Луцька, Рівного, Тернополя та інших населених пунктів закінчилися невдачею. Через постійні напади німецької авіації та намагання українських націоналістів звільнити заарештованих унеможлилювали відправку ешелонів з спецконтингентом. Обласні управління НКВС, виконуючи наказ Л. Берії, приймали рішення про фізичне знищення в'язнів. Жертвами винищення у в'язницях НКВС у Західній Україні упродовж червня-липня 1941 р. стало близько 22 тис. осіб [6, с. 63].

В. Парсаданова встановила, що упродовж 1939–1941 рр. із Західної України і Західної Білорусії в СРСР депортовано 1 млн 170 тис. осіб, із них поляків – 389 тис. М. Бугай, аналізуючи архівні документи, що зберігаються у Державному архіві Львівської області, дійшов висновку, що "після переселення нових контингентів населення з західних регіонів країни на доповнення до тих, що вже були депортовані від початку 30-х років і до 1942 р., кількість сімей (переселенців) становила 258448 (959482 особи). Серед них було 28569 сімей (137315 осіб) польських осадників, 25 863 сім'ї (76347 осіб) біженців. В абсолютних цифрах тоді на промислових підприємствах із них працювали 318564 особи, у сільському господарстві 418 569 осіб, або третина всіх депортованих із Західної України і Західної Білорусії, тобто 318800 сімей (1173170 осіб)" [7, с. 343].

Наведені дані не дають відповіді на питання, скільки ж осіб депортовано упродовж 1940–1941 рр. власне із Західної України. Тим більше, що не усі переміщення населення у межах регіону та СРСР у ті роки можна вважати депортацією, оскільки вони мали різний характер. Не було депортацією інтернування частин польської армії 1939 р., мобілізація до лав Червоної армії, переїзд безробітних у Донбас, на Урал, відселення з 800-метрової прикордонної зони, евакуація частини населення на початку німецько-радянської війни 1941 р. тощо.

У Західній Україні упродовж 1940–1941 рр. проведено депортації населення чотирма великими хвилями. Ці акції скеровувались насамперед на руйнування структур польського державного та адміністративного апарату. Результатом такого підходу стало те, що до ворогів радянської влади потрапили не тільки ті, хто виступав проти неї зі зброєю в руках, а й ті, хто ставився до неї по-людськи, проте критично оцінював методи її діяльності [5, с. 47].

З опублікованих останнім часом документів стало відомо, що 5 грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) і уряд СРСР прийняли постанову про депортації, а 29 грудня РНК СРСР затвердив інструкцію НКВС СРСР з виселення польських осадників із західних областей Білорусії та України. Керувати операцією доручили заступникові Л. Берії – В. Меркулову, а в УРСР – наркомуні НКВС І. Серову. В областях і районах були організовані "трійки", що розглядали справи депортованих. Ними керували начальники обласних відділів НКВС. Адміністративне виселення здійснювалося без суду і слідства, навіть письмового звинувачення. Сьогодні можна вже говорити про доволі точно визначені дані щодо кількості депортованих у лютому, квітні-червні 1940 р. і у травні-червні 1941 р. [8, с. 97].

Радянський уряд ставив завдання "перемішати" регіональні етнічні групи, знищити самобутність населення України і, передусім, її західних областей. Про це свідчить активне заселення західних областей України російськомовним населенням. Отримання керівних посад, виходячи з принципу нібито їхньої обізнаності з соціалістичним будівництвом.

Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. супроводжувалось масовими репресіями (звільненням з роботи, ув'язненням, фізичним знищенням), які зачепили всі соціальні і національні групи населення. Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалися депортації – виселення без правових на це підстав. Упродовж 1940–1941 рр. у віддалені райони СРСР депортовано із Західної України понад 180 тис. осіб. Серед них були колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, підприємці, польські осадники, священики, заможні селяни. Сам факт депортації був злочином проти людяності, не кажучи вже про жорстокі методи його здійснення.

Список використаних джерел

1. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн.2. / Білас І.Г. – К.: Либідь–Військо України, 1994. – 688 с. 2. Рубльов О. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-і роки XX ст.) / Рубльов О., Черченко Ю. – К., Наукова думка, 1994. – 350 с. 3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіан "Місіонер", 1996. – 752 с. 4. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 16, спр. 19, арк. 170–174. 5. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. – У 2-х книгах. Кн. 1. / Білас І. – К.: Либідь–Військо України, 1994. – кн.1. – 424 с. 6. Романів О. І. Західноукраїнська трагедія 1941. Видання друге. / Романів О., Федущак І. – Львів-Нью-Йорк: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2002. – 430 с. 7. Кондратюк К. Депортаційно-переселенські акції із Західної України (40-х – початку 50-х рр. XX ст.) / Кондратюк К. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Випуск 5–6. – С. 343–349. 8. Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр.: суть і наслідки / Мазур Г. // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 97. 9. Шаповал Ю.І. Україна 20–50 років: сторінки ненаписаної історії / Шаповал Ю.І. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

Иванна Лучаківська

СОВЕТСКИЕ ДЕПОРТАЦИОННО-ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЕ АКЦИИ 1939–1941 ГГ.

В статті досліджені та проаналізовані причини, характер, наслідки депортаційно-переселенських процесів на протязі 1939–1941 рр. в різних регіонах СРСР.

Ключові слова: Західна Україна, сталінський тоталітарний режим, депортації, радянська репресивна система, НКВД.

Ivanna Luchakivska

THE SOVIET DEPORTATION AND TRANSMIGRATION ACTIONS (1939–1941)

In the article it has been investigated reasons, character and results of the transmigration processes (1939–1941) and the forced eviction of the West-Ukrainian citizens to the various regions of the USSR.

Key words: displacement of people from western Ukraine, Stalin's regime eviction, deportation, the soviet repressive system, the NKVD.